

BERTRAN RASSELİN ANALİTİK FƏLSƏFƏSİ

Rəhim HƏSƏNOV¹,

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universitetinin müəllimi,
AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun doktorantı,
hesenli.82@inbox.ru

Xülasə. Analitik fəlsəfənin banilərindən biri, XX əsrin görkəmli mütəfəkkiri Bertran Rasselin fəlsəfi, riyazi və sosial mövzularda yazdığı əsərlər müasir dövrdə də öz aktuallığını itirməyib. Rassel riyaziyyat, məntiq, çoxluqlar nəzəriyyəsi, dilçilik, süni intellekt, koqnitiv elm, informatika və analitik fəlsəfənin müxtəlif sahələrinə dair əsərlər yazmış, xüsusən riyaziyyat fəlsəfəsi, dil fəlsəfəsi, qneseologiya və metafizikanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Dahi alman filosofu Qotfrid Vilhelm Leybnitsdən (1646-1716) və klassik alman fəlsəfəsinin nümayəndəsi Georq Vilhelm Fridrix Hegeldən (1770-1831) təsirlənən Rassel estetika istisna olmaqla, fəlsəfənin bütün əsas sahələrinə aid əsərlər də yazmışdır. Rassel oxuduğu Kembric Universiteti XIX əsrin sonlarında Hegelçiliyin nəzarəti altında idi. Lakin XX əsrin əvvəllərində Rassel Hegelin təsirindən qurtularaq müstəqil fəlsəfi sistemini yaratmağa başlamışdır.

Məqalədə Bertran Rasselın həyat və yaradıcılığı, xüsusən də mütəfəkkirin analitik fəlsəfəsi haqqında məlumat verilmişdir. Bertran Rasselın yaradıcılığını təxminən üç hissəyə bölmək olar. Mütəfəkkir ömrünün birinci yarısında əsasən riyaziyyatla məşğul olmuşdur. Lakin Vaythed ilə birlikdə qələmə aldığı "Riyaziyyatın prinsipləri" əsərinin nəşrindən sonra Rassel getdikcə daha çox fəlsəfi mövzulara müraciət etmişdir. Ömrünün son çağlarında o, əsasən siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Rassel, demək olar ki, həyatının sonuna kimi siyasi fəaliyyətdə aktiv rol oynamış, dünya liderlərinə məktublar yazmış və onları sülhə səsləmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Bertran Rassel, analitik fəlsəfə, riyaziyyat fəlsəfəsi, riyazi məntiq, bilik nəzəriyyəsi, məntiqi atomizm, pasifizm.

Рагим Гасанов

АНАЛИТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ БЕРТРАНА РАССЕЛА

Резюме. Один из основоположников аналитической философии, выдающийся мыслитель XX века Бертран Рассел написал труды на философские, математические и социальные темы, не потерявшие своей актуальности и в новое время. Рассел написал работы, относящиеся к различным областям математики, логики, теории множеств, лингвистики, искусственного

¹ ORCID ID kodu: 0000-0001-5104-9582

интеллекта, когнитивных наук, информатики и аналитической философии, особенно он оказал большое влияние на развитие философии математики, философии языка, эпистемологии и метафизики. Под влиянием гениального немецкого философа Готфрида Вильгельма Лейбница (1646–1716) и представителя классической немецкой философии Георга Вильгельма Фридриха Гегеля (1770–1831) Рассел написал труды по всем основным направлениям философии, кроме эстетики. Кембриджский университет, где учился Рассел, в конце 19 века находился под контролем гегельянства. Но в начале XX века Рассел избавился от влияния Гегеля и начал создавать самостоятельную философскую систему.

В статье представлены сведения о жизни и творчестве Бертрана Рассела, особенностях аналитической философии мыслителя. Работу Бертрана Рассела можно условно разделить на три части. В первой половине жизни мыслитель занимался преимущественно математикой. Но после публикации «Принципов математики», которые он написал вместе с Уайтхедом, Рассел все больше обращался к философским темам. В последние годы жизни Рассел занимался преимущественно политической деятельностью. Практически до конца жизни Рассел играл активную роль в политической деятельности, писал письма мировым лидерам и призывал их к миру.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Бертран Рассел, аналитическая философия, философия математики, математическая логика, теория познания, логический атомизм, пацифизм.

Rahim Hasanov

THE ANALYTICAL PHILOSOPHY OF BERTRAN RUSSELL

Summary. One of the founders of analytical philosophy, the outstanding thinker of the 20th century, Bertrand Russell, wrote philosophical, mathematical and social works that have not lost their relevance even in modern times. Russell's works were related to various fields of mathematics, logic, set theory, linguistics, artificial intelligence, cognitive science, computer science and analytical philosophy, especially he had a great influence on the development of philosophy of mathematics, philosophy of language, epistemology and metaphysics. Influenced by the genius German philosopher Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) and the representative of classical German philosophy, Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), Russell wrote on all major areas of philosophy, except for aesthetics. Cambridge University, where Russell studied, was under the control of Hegelianism in the late 19th century. But at the beginning of the 20th century, Russell got rid of the influence of Hegel and began to create an independent philosophical system.

The article provides information about the life and work of Bertrand Russell, especially the analytical philosophy of the thinker. Bertrand Russell's work can be roughly divided into three parts. In the first half of his life, the thinker is mainly engaged in mathematics. But after the publication of "Principles of Mathematics", which he wrote with Whitehead, Russell turned more and more to philosophical topics. In the last years of his life, Russell was mainly involved in political activities.

Almost until the end of his life, Russell played an active role in political activity, writing letters to world leaders and calling them for peace.

KEYWORDS: *Bertrand Russell, analytical philosophy, philosophy of mathematics, mathematical logic, theory of knowledge, logical atomism, pacifism.*

XX əsrin görkəmli mütəfəkkiri, məntiqçi, riyaziyyatçı, filosof, pasifist, siyasi fəal, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı (1950) Bertran Artur Uilyam Rassel 18 may 1872-ci ildə Uelsdə aristokrat ailəsində dünyaya gəlmişdir. Babası lord Con Rassel 1840-cı illərdə iki dəfə Böyük Britaniyanın Baş naziri təyin olunmuşdur. Atası Vikont Amberli deist düşüncəyə malik idi. Rasselin anası Ketrin də zadəgan ailəsində doğulmuşdu. Mütəfəkkirin xaç atası isə filosof Con Stüart Mill idi. Rassel iki yaşında anasını, dörd yaşında isə atasını itirmişdir. Valideynlərinin ölümündən sonra Rassel və böyük qardaşı Frenk Rassel nənə və babalarının himayəsində böyümüşlər. Əvvəlcə evdə xarici repetitorlardan təhsil alan Rasselin idrak qabiliyyəti ətrafdakıları heyrtləndirmişdi. O, on bir yaşında ikən Evklid həndəsəsi ilə maraqlanırdı [1, s.117].

Erkən yaşlarından təbiət tarixinin müxtəlif sahələrinə də maraq göstərən Bertran asudə vaxtını babasının Pembruk Lokdakı malikanəsində yerləşən kitabxanada keçirirdi. 1890-cı ildə Rassel fəlsəfə, məntiq və riyaziyyatı öyrənmək üçün Kembriçdəki Trinitı Kollecinə daxil olur, 1908-ci ildə kollecin tədqiqatçısı olur və Kral Cəmiyyətinin üzvü seçilir. Rassel elə həmin il Fabian Cəmiyyətinin üzvü olur. Lakin Rasselin ictimai istehsalə dövlət nəzarətinin olmasına qarşı çıxış etməsi Fabian Cəmiyyətinin prinsiplərinə zidd idi [2, s.24-40; 47]. Anarxizmə rəğbət bəsləyən Rassel dövlətin gücünü müasir dünyada bədbəxtliyin əsas səbəbi hesab edirdi.

Rassel Trinitı Kollecinə və Kembriç Universitetində fəlsəfə professoru vəzifəsində çalışmış, fəlsəfəyə aid bir sıra əsərlər, o cümlədən klassik “Qərb fəlsəfə tarixi” yazmışdır [3]. 1920-ci ilin iyulunda Rassel bir illik araşdırma üçün Rusiyaya, Çinə və Yaponiyaya səfər etmiş, bu səfər əsnasında bir il Pekində mühazirə oxumuşdur. Rassel amerikalı filosof və pedaqoq, pragmatizmin nümayəndəsi Con Dyui ilə eyni vaxtda Çində elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Avropaya qayıtdıqdan sonra “Çin problemi” kitabını yazmışdır [4]. Bu kitaba görə Sun Yat-sen onu “Çini həqiqətən də anlayan yeganə qərblı” adlandırırdı.

Rassel Britaniyanın Birinci Dünya Müharibəsində iştirakına qarşı çıxdığı üçün cərimələnmiş və Trinitı Kollecinəki müəllimlik mövqeyini itirmişdir. 1918-ci ildə müharibə əleyhinə fəaliyyətinə görə 6 ay həbs cəzasına məhkum edilən Rassel elə bu səbəbdən də Kembriç Universitetindən qovulmuşdur. Həmin dövrdə o, fizika, etika və təhsillə bağlı müxtəlif kitablar nəşr etdirməklə dolanmışdır.

Rassel 1939-cu ildə Los-Ancelesdəki Kaliforniya Universitetində mühazirə oxumaq üçün ABŞ-yə köçmüş və tezliklə Nyu-York Şəhər Universitetində professor kimi işə başlamışdır. Lakin tezliklə yerli məhkəmə onu “mənəvi cəhətdən” qeyri-peşəkar hesab edərək professorluqdan məhrum etmişdir. Məhkəmələr və yerli qəzetlər Rasselin 1925-ci ildə yazdığı “Mən nəyə inanıram?” kitabına etiraz etmişlər [5]. Rassel 1944-cü ildə İngiltərəyə qayıtmış və Trinitı Kollecinə yenidən müəllimlik etməyə başlamışdır.

Rassel İkinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində sülh siyasəti tərəfdarı kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, çox keçmədən Nasist Almaniyası ilə mübarizəni dəstəkləmişdir. Bununla belə, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Rassel 1945-ci ildə Britaniyanın məşhur “Cavalry” jurnalında Sovet İttifaqına qarşı müharibənin başlamasını təklif etmişdir.

20 noyabr 1948-ci ildə Vestminster məktəbində tələbələr qarşısındakı çıxışında Rassel qeyd etmişdir ki, Birləşmiş Ştatlar qabaqlayıcı müharibəyə başlamalı və Sovet İttifaqını nüvə silahı ilə tamamilə məhv etməlidir. Çünki SSRİ-nin nüvə silahına malik olmasının bəşəriyyət üçün daha pis nəticələri olacaqdır. Lakin sonralar Rassel nüvə silahlarının bəşəriyyət üçün böyük fəlakətlər gətirəcəyi düşüncəsinə vararaq, ümumiyyətlə, dünyada nüvə silahlarının ləğv edilməsinin ən yaxşı həll yolu olduğunu bildirmişdir. 1954-cü ilin aprel ayında Rassel məşhur “Russell-Eynşteyn Bəyannaməsi”ni yayaraq [6], hegemon dövlətləri məqsədlərinin dünya müharibəsinə çevrilə bilməyəcəyini dərk etməyə və açıq şəkildə bəyan etməyə çağırılmışdır. Rassel militarizmə qarşı güclü kampaniya aparan və anti-nüvə hərəkatını təşviq edən pasifist idi. O, 1962-ci ildə Kuba raket böhranı zamanı pasifist kimi fəaliyyət göstərmiş, ABŞ prezidenti Con Kennedini və Birləşmiş Millətlər Təşkilatını bu hadisədəki hərəkatlarına görə qınamış və Sovet lideri Xruşşova rəğbət bəslədiyini bildirmişdir.

Rassel 1960-cı illərdə üç cildlik tərcümeyi-halını nəşr etdirmişdir. 1961-ci ildə 89 yaşlı Rassel nüvə tərk-silahı yürüşündə iştirak etdikdən sonra 7 gün həbs olunmuşdur. Kennedinin qətlindən sonra Rassel hadisələri müzakirə edən ilk şəxslərdən biri olmuşdur. Vyetnam müharibəsinə qarşı çıxan Rassel Jan-Pol Sartr ilə birlikdə 1967-ci ilin mayında ABŞ-nin müharibə cinayətlərini ifşa etmək üçün mülki tribunal (sonralar “Russell Tribunalı” kimi tanınmışdır) yaratmışdır. Rassel 2 fevral 1970-ci ildə vəfat etmiş və mütəfəkkirin külləri Uels dağlarına səpilmişdir.

Ensiklopedik mütəfəkkir Rasselin elmi-fəlsəfi yaradıcılığı olduqca zəngindir. Bu baxımdan Rasselin ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı (1950), Kalinqa mükafatı (1957), Beynəlxalq Sülh mükafatı (1957), Soninq mükafatı (1960) və Yerusəlim mükafatının (1963) laureatı olması təsadüfi deyildir. 1950-ci ildə Rassel “Rasionalizm və humanizmin ən dəyərli nümayəndələrindən biri kimi azad söz və azad fikir uğrunda Qərbdə mübarizə aparan qorxusuz döyüşçü olduğuna” görə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatını qazanmışdır [7].

Riyazi məntiq baxımından Rassel XX əsrdə riyaziyyatın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən Rassel paradoksunu təklif etmiş, 1900-cü ildə riyaziyyatın məntiqin bir hissəsi olduğunu önə sürmüşdür. O, məntiqi riyazi sistem yaratmağa çalışmış və bütün riyaziyyatı məntiqə cəmləmişdir. 1910-cu ildə o, müəllimi Alfred Nort Vaythed ilə birlikdə üç cildlik “Riyaziyyatın prinsipləri”ni nəşr etmiş, bu əsərdə müvafiq konsepsiyanın ilkin sistematik quruluşunu yaratmışlar [8].

Rasselin fəlsəfəyə ən böyük töhfəsi Corc Edvard Mur, Fridrix Lüdviq Qotlob Freç, Lüdviq Vittgenşteyn və Alfred Nort Vaythed ilə birlikdə analitik fəlsəfənin əsasını qoyması olmuşdur. Bundan əlavə, Rassel qnoseologiya, fəlsəfə tarixi, siyasi fəlsəfə, etika, metafizikaya aid əsərlər də yazmışdır. Riyaziyyat fəlsəfəsində riyazi məntiqə üstünlük verən Rassel fəlsəfəni də məntiq kimi formal şəkildə sistemləşdirməyin mümkünlüyünə inanaraq Freçenin məntiqçi mövqeyini qəbul edir və məntiqi atomizmi müdafiə edirdi. “Riyaziyyat-məntiq əlaqəsi Rassel təliminin əsasını təşkil edir. O bu əsas üzərində qurulmuş doktrinasını “məntiqi atomizm” adlandırır” [9, s.98].

Kembridj Universitetində oxuyarkən Rassel idealizmə və Yeni Hegelçiliyə inanırdı. Lakin 1898-ci ildə Murun təsiri ilə idealizmdən əl çəkərək realizmə üz tutur və tezliklə “yeni realizm”in tərəfdarına çevrilir. Elə bu dövrdən etibarən Rassel həmişə müasir elmi nəzəriyyələrin, o cümlədən məntiqin əhəmiyyətini vurğulayıb və idealizmi tənqid edir.

Rassel analitik fəlsəfənin yaradıcılarından biridir, analitik fəlsəfədə filosoflar fəlsəfi sualları məntiqi simvollara çevirməklə, yanılmaya yol vermədən düzgün nəticələr çıxara bilirlər. Rasselin fikrincə, fəlsəfənin digər təbiət elmləri ilə fərqi yalnız onların tədqiqat istiqamətindədir, lakin onların tədqiqat metodları eyni olmalıdır. “Rassel belə hesab edirdi ki, fəlsəfə öz problemlərini təbiətşünaslıqdan götürür; onun vəzifəsi təbii-elmi anlayışları təhlil və izah etməkdən ibarətdir; fəlsəfənin mahiyyətini məntiq, məntiqi təhlil təşkil edir” [10, s.351]. Fəlsəfə də riyaziyyat kimi məntiq üsullarını tətbiq etməklə müəyyən elmi nəticələrə nail ola bilər və filosofların işi dünyanın təbiətini izah edə biləcək ideal məntiqi dil tapmaqdır. Lakin Rasselin söylərinin boş çıxdığı Kurt Hödelin natamamlıq teoremi ilə sübuta yetirildi. Ümumiyyətlə, Rassel məntiq və riyaziyyatın eyniliyinə inanırdı. “Onun fikrincə, hamı tərəfindən məntiqə aid olduğu qəbul edilən müqəddimələrdən başlayaraq riyaziyyata aid olan deduksiya ilə nəticəyə gəlmək bizə göstərir ki, riyaziyyatla məntiq arasında heç bir xətt çəkilə bilməz” [11, s.80].

Rasselə görə, fəlsəfənin əsas suallarından biri fəlsəfənin metodu məsələsidir. Fəlsəfənin problemi ondan ibarətdir ki, o, elmi metoda laqeyd yanaşaraq, etika və dindən güclü şəkildə təsirlənir. Bunun nəticəsində də fəlsəfədə çoxlu səhv anlayışlar meydana gəlir. Onların arasında Kopernikdən əvvəlki astronomiyanın qalığı kimi “kainat” anlayışı var, dünyanın zahiri birliyi fərdi müşahidəçinin gördükləri ilə fərdi zehnin dərk etdiklərinin bütövlüyüdür. Fəlsəfədə meydana gələn səhvlərin başqa bir nümunəsi isə fəlsəfənin etikləşdirilməsi və xeyirlə şərin antitezası ilə bağlıdır. Bu baxımdan Rassel təkamülçülüğü tənqid edirdi. Empirik ümumiləşdirmələrin apriori qanunlar səviyyəsinə yüksəldilməsi təkamülçü etik anlayışlara əsaslanır, çünki bu proses daha çox imanla səciyyələnir. İnam və iman isə sadəcə olaraq öz istəklərimizə qanuni qüvvə vermək üçün antroposentrik cəhddir, bunlar sadəcə olaraq subyektiv etikanın nəticəsidir [12, s.2].

Fəlsəfə yalnız elmi metoddan istifadə etməli olduğu üçün onun təklifləri kollektiv deyil, bu təkliflər müxtəlif hissələrə bölünməli və apriori olmalıdır. Fəlsəfə məntiqə çevrilməlidir ki, bunu Rassel imkanların inventarı, mücərrəd şəkildə dəstəklənə bilən fərziyyələrin siyahısı kimi təyin edirdi. Beləliklə, fəlsəfi müddəalar apriori analitik mühakimələrdir ki, Kant onları qətiyyətlə rədd edirdi. Rasselə görə, fəlsəfə təbiətşünaslıqdan fərqli olaraq “etik cəhətdən neytral” olmalıdır, çünki onun təklifləri daha mücərrəd varlıqlara aiddir. Fəlsəfi mühakimələrin təbiətşünaslıq və əxlaqla ziddiyyətləri ola bilməz ki, bu da fəlsəfədən empirik həll olunan problemlərin çıxarılmasını tələb edirdi. Rassel ruhun ölməzliyini və Tanrının varlığını zahirən fəlsəfi problemlər hesab edir və belə nəticəyə gəlir ki, fəlsəfə məntiqdir, müddəaları apriori analitiktir, metodu isə təhlildir.

Mütəfəkkir XX əsrin əvvəllərində məntiqi pozitivizmə müraciət edərək məntiqi atomizmi təklif etmişdir. Rassel hesab edirdi ki, ibtidai faktlar subyektiv hissələrin təcrübəsidir və bu elementlərin bir-biri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Rasselin fikrincə, insanların hiss etdikləri “faktlar” toplusudur ki, onları nə fiziki, nə də psixoloji deyil, “neytral” hesab etmək olar. O, bu görüşü “neytral monizm” adlandırmışdır.

Rassel həm bilik nəzəriyyəsində, həm də məntiqdə minimalist idi; o, dünyanın mürəkkəbliyini ən

sadə “atom” komponentlərinə endirməyə çalışırdı. Rasselin fikrincə, fəlsəfə, əsasən, analitik olmalı, onun tərkib hissələrini parçalamalı və bu komponentlərin bir-birinə necə uyğunlaşdığını başa düşməlidir. Ona görə də dilimiz aydınlaşdırılmalı, təkmilləşdirilməli və “konseptuallaşdırılmalı”, dünyanın quruluşunu daha dəqiq əks etdirmək üçün qrammatika məntiq əsasında yenidən qurulmalıdır.

B.Rassel “Məntiqi fəlsəfi traktat” (1923) və “Fəlsəfi tədqiqatlar” (1953) adlı əsərlərində məntiq və linqvistik problemlərini təhlil etmişdir. “Birinci kitabda “məntiqlə təhlil”, ikincidə isə “ideal dil” konsepsiyasını irəli sürmüşdür” [13, s.241].

Rassel mənəvi məhdudiyətlərin insan bədbəxtliyinin mənbəyi olduğuna inanırdı. Əxlaq insanın instinktiv xoşbəxtliyini məhdudlaşdırmamalıdır. Ona görə də o, azad sevgi, sınaq evliliyi və doğuşa nəzarəti müdafiə edirdi. Onun subay kişi və qadın arasında nikahdan əvvəl razılaşıdırılmış cinsi əlaqənin əxlaqsızlıq olmadığına dair fikri ABŞ-də ciddi etirazlarla qarşılanmış və nəticədə Nyu-York Universitetində professorluq vəzifəsini itirmişdir.

Rassel dini nöqtəyi-nəzərdən aqnostik idi və bütün dinlərə qarşı çıxırdı. Filosof hesab edirdi ki, dini qurumlar tarixən bəşər cəmiyyətinin tərəqqisinə mane olub. Rasselin yaradıcılığında dinin və Kilsənin tənqidi böyük yer tuturdu, mütəfəkkir dini insan şəxsiyyətini sıxışdırmaq üçün mövcud olan vasitə kimi görürdü. Ateist dairələrdə Rassel ən nüfuzlu mütəfəkkirlərdən biri kimi hörmətlə qarşılanırdı. Rassel ateizmin müdafiəsinə həsr olunmuş bir çox kitabın müəllifidir. Onun ən məşhur əsərlərindən biri “Mən niyə xristian deyiləm” əsəridir [14]. Mütəfəkkirin bu sahəyə dair yazdığı din əleyhinə olan yumoristik “İlahiyyətənin kabusu” [14] hekayəsi də məlumdur.

Rassel pulsuz təhsilin tərəfdarı idi, mütəfəkkir hesab edirdi ki, tələbələrin sözləri və əməlləri məhdudlaşdırılmamalıdır. Onun fikrincə, təhsilin əsas məqsədi “canlılıq, cəsarət, həssaslıq və müdriklik” kimi dörd keyfiyyəti yetişdirmək olmalıdır. Bu səbəbdən də 1927-ci ildə ikinci həyat yoldaşı ilə birlikdə eksperimental məktəb qurur.

Siyasi baxımdan Rasselin mövqeyi demokratik sosializmə yaxın idi: o, hökumətin yoxsulların yaşayış təhlükəsizliyini təmin etməsini dəstəkləyirdi, lakin kommunist rejiminin totalitar idarəçiliyinə qarşı çıxırdı.

Mütəfəkkir qeyd edirdi ki, inandığım şey üçün heç vaxt ölməyəcəyəm, çünki səhv edə bilərəm. Bu ideya Fabian Cəmiyyətinin üzvlərinin xarakterini əks etdirir: Fabianlar skeptikdirlər, onlar daim reallığa əsaslanan nəzəriyyəyə müraciət etməyə və cəmiyyət haqqında anlayışlarını mütəmadi təftiş etməyə üstünlük verirdilər.

Rasselə görə, fəlsəfə ilahiyyətin gücsüz olduğu suallara elmi cavablar verməyə çalışaraq elm və ilahiyyət arasındakı boş sahəni tutur. Fəlsəfə elm olmasa da, yenə də cəmiyyətin həyatına və onun tarixinə əhəmiyyətli təsir göstərən müəyyən mənəvi qüvvəni təmsil edir. Rassel fəlsəfənin cəmiyyətin inkişafının siyasi və sosial şəraiti ilə qarşılıqlı əlaqəsini qəbul edirdi. Onun fikrincə, fəlsəfə tarixi öz sistemləri ilə ictimai həyata əhəmiyyətli təsir göstərən görkəmli yaradıcı şəxslərin ilkin konsepsiyalarının tarixidir. Rassel antiklerikalizmi və qneseoloji tədqiqatları məntiq əsasında aparmaq istəyini fəlsəfə tarixində ən məhsuldar ənənə hesab edirdi. “Fəlsəfə, bütün digər araşdırmalar kimi, ilk növbədə biliyə can atır. Onun can atdığı bilik elmlər toplusuna vəhdət və sistem verən bilik növüdür; belə bilik növü əqidə, önyarğı və inanclarımızın əsaslarının tənqidi nəticəsində yaranır” [15].

Rassel bir çox fəlsəfi problemlərin dilin yanlış anlaşılmasından qaynaqlandığını müdafiə edirdi. Bu nəzəriyyə analitik fəlsəfənin, məntiqin və semantikanın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən mürəkkəb dil konstruksiyalarının əsl mənasını daha yaxşı başa düşmək üçün necə sadələşdirilə biləcəyini aydınlaşdırmağa kömək etmişdir.

Ümumiyyətlə, Rassel riyazi məntiqin yaradılmasına böyük töhfə vermiş, Alfred Nort Vaythedlə birlikdə üçcildlik “Riyaziyyatın prinsipləri” (1910-1913) adlı fundamental əsər yazmış, burada riyaziyyatın prinsiplərinə uyğunluğunu sübuta yetirmişdir. Rasselin fəlsəfənin mahiyyətinin məntiq olduğu fikri “Bizim xarici dünya haqqında biliklərimiz”in (1914) xüsusi fəslində əsaslandırılmışdır [16]. Lakin Rassel bu məntiqin xarici aləmə heç bir aidiyyətinin olmadığını vurğulamışdır. “Məntiqi formalar haqqında bilik mövcud şeylər haqqında bilikdən tamamilə fərqli bir şeydir” [16, s.52].

Riyaziyyat fəlsəfəsi sahəsində Rassel məntiq anlayışını irəli sürərək, bütün riyazi anlayış və prinsiplərin məntiqi qanunlardan əldə oluna biləcəyini müdafiə etmişdir. Bu fikir Alfred Nort Vaythed ilə “Riyaziyyatın prinsipləri” əsasında inkişaf etdirilmiş, burada onlar bütün riyaziyyat üçün ciddi məntiqi əsas yaratmağa çalışmışlar. Sonralar məntiq tənqid edilsə də, Rasselin riyaziyyat fəlsəfəsinə verdiyi töhfələr, xüsusən də riyazi sübutların dəqiqliyi mühüm yer tutur.

Rassel dilin məntiqi strukturunun reallığa köçürülməsi və bu quruluşa uyğun ontoloji doktrina yaradılması zərurətini izah edən məntiqi atomizm konsepsiyasının yaradıcılarından biri olmuşdur. O, məntiqi doktrina əsasında metafizika formalaşdırmağa çalışırdı.

Rasselin fikrincə, mahiyyət anlayışı çəşqinlik yaratsa da, Aristoteldən sonra, demək olar ki, hər bir fəlsəfi sistemdə yer aldığı üçün bu barədə fikir söyləmək lazımdır. Klassik məntiqdə mahiyyət anlayışında dəyişməyən xassələrin olduğunu bildirən Rassel bu mövzunu izah etmək üçün Sokratı misal göstərir. Sokrat bəzən xoşbəxt, bəzən bədbəxt, bəzən sağlam, bəzən xəstə ola bilər. Bu xüsusiyyətlər dəyişə bildiyi üçün onun mahiyyətinin bir hissəsi deyil. Sokratın insan olması onun mahiyyətidir. Lakin Rassel iddia edir ki, bu, yalnız linqvistik məzmunu təmin edir, sözün mahiyyəti ola bilər, lakin bir şeyin mahiyyəti ola bilməz [17, s.282].

Rassel işləyib hazırladığı təsviri təriflər doktrinasının (nominalizmə yaxın) köməyi ilə varlıq problemini həll etmişdir. Eyni zamanda, Rassel, ümumiyyətlə, mövcudluq anlayışında obyektiv və subyektiv varlıq arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmağa çalışmışdır. 1910-1920-ci illərdə Rassel məntiqi atomizm konsepsiyasını formalaşdırmış, lakin konvensionalizmi qəbul etməmişdir. Rasselin baxışlarının sonrakı təkamülü ontoloji cəhətdən müstəqil mövcudluğun aid edildiyi reallıq sahələrinin getdikcə məhdudlaşdırılmasından ibarət idi. Əgər əvvəllər Rassel zahirən “apriori”ni məntiqi münasibətlərin xüsusi varlığı haqqında öyrədirdisə, 1920-1930-cu illərdə neopozitivizmə yaxınlaşan Rassel reallığı ancaq “neytral” faktların bir hissəsi olan hissi detallar əsasında izah edirdi. Rassel fəlsəfəsinin neopozitivizmə yaxınlığı onunla ifadə olunurdu ki, onun üçün ən mühüm fəlsəfi problem hissi təcrübədən istifadə edərək elmi biliklərin əsaslandırılması idi. Bu, təcrübənin məzmunu və strukturunun öyrənilməsinə diqqətlə yanaşmada özünü göstərirdi. İlk mərhələdə Rassel təcrübənin strukturunda hiss məlumatları ilə yanaşı, universalların da mövcud olduğuna inanırdı. Sonradan o, əsas diqqətini obyekt fərdi xarakter daşıyan təcrübədən təbii elmi biliklərə keçid probleminə yönəltdi. Ona görə də sonrakı dövrlərdə Rassel təbii elmi biliyin dərk edilməsi üçün “qeyri-nüfuzlu nəticə prinsipləri” və ya “elmi nəticənin postulatları” kimi

gizli elementlərin vacib olduğu fikirlərini irəli sürürdü. Ümumiyyətlə, Rassel neopozitivizmin (məntiqi pozitivizmin) ingilis versiyasının formalaşmasında mühüm rol oynamış, məntiqi-riyazi tədqiqatlarının nəticələrini pozitivist şəkildə şərh etmişdir. Rasselin fəlsəfi təkamülü onun riyazi məntiq vasitələrinin qneseoloji tədqiqatlara tətbiqi üzrə israrla həyata keçirməsi ilə bağlı idi.

Rasselin bilik nəzəriyyəsi əsasən iki fərqli prinsipi - bütün biliklərimizin təcrübədən meydana gəldiyi empirizm prinsipini və ənənəvi olaraq rasionalist məntiqi fəlsəfə ilə birləşdirməyə yönəlmişdir. Məntiqi aparatın fəlsəfi məsələlərin həllində tətbiqinin ilk nəticələrindən biri təsvirlər nəzəriyyəsi olmuşdur. Ümumiyyətlə, Rasselin bilik nəzəriyyəsinin ən mühüm elementi bilik-tanışlıq konsepsiyası - müəyyən obyektlərin təcrübəsində bilavasitə bilik doktrinası idi: hissi məlumatlar və universallar. Təcrübədə bilavasitə tanınan obyektləri ilk dəfə Rassel ontoloji vahidlər kimi nəzərdən keçirmişdir. O, təcrübənin sadə elementlərini bütün təbii elmi biliklər toplusunu təşkil edən unikal tikinti blokları kimi düşünürdü. Sonrakı əsərlərində o, universallar kimi obyektlərin təcrübəsində bilavasitə idrak doktrinasından qismən imtina edərək, yalnız müəyyən keyfiyyətlər toplusu kimi qəbul edilən “bütün birgəyaşayış komplekslərini” həqiqi idrak obyektini hesab edirdi.

Rassel özünün sonrakı fəlsəfi mövqeyini realizm və məntiqi atomizm kimi müəyyən etmişdir (qismən Vitgenşteynin təsiri altında), çünki “dünyanın şəkli” məntiqi ifadələr toplusudur. Rassel xarici əlaqələr nəzəriyyəsini qəbul edir, bunun nəticəsi dünyanın substansiya-neytral elementlərinin mövcudluğunun təsdiqi idi, burada subyektiv və obyektiv arasında funksional fərq var.

Rasselin fikrincə, “elm bəşər övladı üçün nemətdir, yoxsa lənət?” - sualı həll olunmayıb. O, insana təsir göstərə bilər - ya insan ehtiraslarının ümumi mahiyyətini dəyişdirmədən onları təmin etmək imkanlarını artırır, ya da enerjili, güclü insanların praktikada tətbiq etdiyi yaradıcı təxəyyül və nəzəriyyələrə təsir göstərə bilər [18, s.66]. Rassel elmi “ehtiraslarımızı təmin etmək üçün” verilən imkanları nəzərdən keçirməklə xarakterizə edirdi. O, elmləri üç qrupa ayırır: fiziki, bioloji və antropoloji. Bertran Rassel elmi metodu dünyanı dərk etmək vasitəsi kimi yüksək qiymətləndirir, onun müşahidə, təcrübə və məntiqi təhlil üzərində əsas rol oynadığını vurğulayırdı. Rassel, həmçinin elmi ictimai tərəqqi və global problemlərin həlli üçün mühüm alət kimi görür, onun insan cəmiyyətinin təkmilləşdirilməsindəki rolunu vurğulayırdı. Filosof empirizmin tərəfdarı idi, hesab edirdi ki, bütün biliklər təcrübə və müşahidələrə əsaslanmalıdır. O, biliyin intuitiv və apriori formalarını tənqid edərək, dünyanın həqiqi dərk edilməsinin yalnız empirik tədqiqatlar vasitəsilə mümkün olduğunu müdafiə edirdi.

Rassel sosial-demokratiyaya həm iqtisadi nəzəriyyəyə əsaslanan ictimai hərəkət, həm də bütöv bir doktrina - sülh və insan təkamülü, dini və etik sistem kimi baxırdı. Eyni zamanda o, iddia edirdi ki, metafizikanın məqsədi mövcud sistemin tərənnümü, kilsə və dövlətə mütləq ideyanın təcəssümü kimi baxışın bərqərar olmasından ibarətdir.

Rassel etika və əxlaqla bağlı bir neçə kitab nəşr etdirsə də, etikanı tam mənada fəlsəfə sahəsi kimi tanıyırdı. Etika sahəsində Rassel emotivizm mövqeyini tuturdu. O, ictimai-siyasi fəaliyyətinin sonrakı dövründə Qərb sivilizasiyasının tənqidçisi kimi şöhrət qazanmışdır, onun əsas qüsurları həqiqi humanist dəyərlərin və idealların olmadığı şəraitdə hipertrofik inkişafında görürdü. Rassel gəncliyində utilitar fikirlər irəli sürsə də, sonradan bu fikirlərdən uzaqlaşdı. O, əql və hisslər, faktlar və dəyərlər sferaları arasındakı ziddiyyətə, eləcə də etika ilə siyasət arasında əlaqəyə qarşı çıxırdı. O, beynəlxalq

siyasi problemlərin həlli vasitəsi kimi güc prinsipindən imtina etməyə çağırırdı. Rassel hesab edirdi ki, fəaliyyətin motivi insanların istəklərini birləşdirmək və uyğunlaşdırmaq istəyidir.

Rassel əxlaqi dəyərlərin mütləq olmadığını və mədəni-tarixi kontekstdən asılı olduğunu iddia edirdi. O, əxlaqın dini və metafizik əsaslarını tənqid edir, rəşional və elmi yanaşmaya üstünlük verirdi. Siyasi fəlsəfədə o, liberalizm və sosializmi müdafiə edərək, fərdi azadlığın və sosial ədalətin vacibliyini vurğulayırdı. Onun bu sahələrdəki ideyaları əxlaq, etika və siyasətlə bağlı müasir müzakirələrə təsir etməkdə davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Антонов В. И. Бертран Рассел как явление в науке и обществе XX века. Вестник Бурятского государственного университета. Философия, 14 (2) / 2014, ст.115-122.
2. Мочалов Л.В. Марксистско-ленинская оценка фабианского социализма. М.: 1976, 87 с.
3. Russell B. History of Western Philosophy. Simon & Schuster/Touchstone Publication, 1967, 895 p
4. Russell B. The Problem of China. Spokesman Pr, 1993, 286 p.
5. Russell B. What I Believe (Routledge Classics) 2nd Edition. 2015, 70 p.
6. Einstein A., Russell B. Manifesto 50. Spokesman Pr, 2005, 96 p.
7. “Nobel Prize in Literature 1950”. Nobel Foundation. Archived from the original on 2008-10-11. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1950/summary/>
8. Russell B. The Principles of Mathematics. London and New York: The Bertrand Rassel Peace Foundation Ltd, 2010, 552 p.
9. Eylül I. Bilime yön verənlər. Yaşamını Dünya barışına adayan Bilim insanı: Bertrand Rassel // elektrik mühəndisliyi, 433. sayı, mart 2008, ss. 97-99.
10. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Müəllif kollektivi. Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1997, 520 s.
11. Sezgin E. Bertrand Rassel’in mantık anlayışı. Diyarbakır: 2013, 112 s.
12. Колесников А.С. Бертран Рассел в России. Вестник Русской христианской гуманитарной академии, 2020, Том 21, Выпуск 2.
13. Tağıyev Ə. Neopozitivizm: məntiqi və linqvistik istiqamətlər. “Elmi əsərlər”, “Scientific works”, 2018, № 1(30), 238-243 s.
14. Russell B. Why I Am Not a Christian and Other Essays on Religion and Related Subjects. Touchstone Publication, 1967, 266 p.
15. Bertran Rassel. Fəlsəfənin dəyəri. Tərcümə: Anar Cəfərov / <https://bakuresearchinstitute.org/felsefenin-deyeri/>
16. Russell B. Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy. Chicago, London: 1914, 256 p.
17. Russell B. Batı Felsefəsi Tarihi İlkçağ. Çeviren: Erol Esençay. İzmir: İlya Yayınları, 2001.
18. Холден Д.Б., Рёссель Б. Дедал и Икар (Будущее науки). Л., М.: Изд-во Петроград, 1926, 96 с.